

The Greek Review of Social Research

Vol 156 (2021)

156

Social inequalities in the distribution of social capital indicators among internet users and non-users

Apostolos Linardis, George Fragoulis

doi: [10.12681/grsr.25951](https://doi.org/10.12681/grsr.25951)

Copyright © 2021, Apostolos Linardis, George Fragoulis

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Linardis, A., & Fragoulis, G. (2022). Social inequalities in the distribution of social capital indicators among internet users and non-users. *The Greek Review of Social Research*, 156, 175–203. <https://doi.org/10.12681/grsr.25951> (Original work published January 27, 2021)

Απόστολος Λιναρδής* Γιώργος Φραγκούλης**

Κοινωνικές ανισότητες στην κατανομή του κοινωνικού κεφαλαίου χρηστών και μη χρηστών
διαδικτύου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το παρόν άρθρο ασχολείται με τη διερεύνηση δύο διαστάσεων του κοινωνικού κεφαλαίου, συγκεκριμένα την κοινωνική εμπιστοσύνη και τα άτυπα δίκτυα χρηστών και μη χρηστών διαδικτύου. Για τον σκοπό αυτό, αξιοποιούνται εμπειρικά δεδομένα από το τρίτο κύμα της έρευνας World Internet Project (WIP) που διεξήχθη το 2019. Από τα εμπειρικά δεδομένα προκύπτει ότι οι χρήστες διαδικτύου διαθέτουν μεγαλύτερο απόθεμα κοινωνικού κεφαλαίου από τους μη χρήστες, τόσο ως προς τις διαστάσεις που αφορούν την κοινωνική εμπιστοσύνη όσο και ως προς αυτές που αφορούν τα άτυπα δίκτυα. Αποδεικνύεται όμως ότι η χρήση διαδικτύου δεν συνδέεται άμεσα με τους περισσότερους ενδείκτες κοινωνικού κεφαλαίου. Η χρήση του διαδικτύου συσχετίζεται με κοινωνικο-οικονομικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά, τα οποία διακρίνουν τους χρήστες διαδικτύου από τους μη χρήστες και τα οποία εντέλει είναι αυτά που διαφοροποιούν την κατανομή του κοινωνικού κεφαλαίου.

Ο κώδικας και τα δεδομένα για την αναπαραγωγή της στατιστικής ανάλυσης του άρθρου είναι διαθέσιμα στο Αποθετήριο Δεδομένων του ΕΚΚΕ στην Ερευνητική Υποδομή των Κοινωνικών επιστημών SoDaNet και ειδικότερα στον σύνδεσμο: <https://doi.org/10.17903/FK2/N7AVHT>

Λέξεις κλειδιά: Κοινωνικό κεφάλαιο, κοινωνική εμπιστοσύνη, κοινωνικές ανισότητες, χρήστες-μη χρήστες διαδικτύου.

---

* Κύριος Ερευνητής στο Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), e-mail: alinardis@ekke.gr

** Μέλος ΣΕΠ Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, e-mail: gfragoul@yahoo.gr

ABSTRACT

In this article we explore two dimensions of social capital, in particular social trust and the informal networks of internet users and non-users. For this purpose, we use empirical data from the 3rd wave of the World Internet Project (WIP) which took place in 2019. Data analysis shows that internet users have greater stock of social capital compared to the non-users, with regards to both dimensions of social capital, i.e. social trust and informal networks. However, data analysis also shows that the use of internet is not directly connected to most indicators of social capital. Instead, the use of internet is connected to users' socio-economic and demographic characteristics, which eventually differentiate the distribution of social capital.

Key words: *Social capital, social trust, social inequalities, internet users and non-users.*

---

* Principal Researcher, National Centre for Social Research (EKKE).

** Member of the Teaching Staff at Hellenic Open University.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου έχει μακρά ιστορία, καθώς έχει τεθεί, άμεσα ή έμμεσα, ήδη από κλασικούς κοινωνιολόγους, όπως ο Durkheim ή ο Weber, ενώ έχει γίνει αντικείμενο επεξεργασίας περισσότερο συστηματικά από σύγχρονους κοινωνιολόγους, όπως οι Coleman, Bourdieu, καθώς και από τον Putnam, που προσφέρει εννοιολογικά εργαλεία εν δυνάμει αξιοποιήσιμα στην εμπειρική έρευνα, με τους περιορισμούς που προκύπτουν στη διαδικασία αυτή που συνδέονται άμεσα και με τις θεωρητικές παραδοχές του έργου του Putnam, όπως θα συζητηθεί και στη συνέχεια (για μια αναλυτική παρουσίαση των προσεγγίσεων αυτών βλ. Κονιόρδος, 2006 και σχετική κριτική στη θεωρία του Putnam στο Κονιόρδος, 2008). Η θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου καταρχήν έχει στο επίκεντρο σχέσεις. Μέσω της ανάπτυξης και διατήρησης σχέσεων τα άτομα συνεργάζονται για την επίτευξη στόχων που πιθανώς δεν θα μπορούσαν να επιτύχουν μόνα τους. Τα άτομα συνδέονται μεταξύ τους μέσω ποικίλων σχέσεων και δικτύων, συχνά μοιραζόμενα κοινές αξίες με άλλα μέλη των δικτύων αυτών. Καθώς οι σχέσεις αυτές συνιστούν και εν δυνάμει πόρους που μπορούν να αξιοποιηθούν υπό ορισμένες συνθήκες, αποτελούν συγχρόνως και μια μορφή κεφαλαίου (Field, 2003, σελ. 2). Η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, βέβαια, έχει διάφορες διαστάσεις (ενδεικτικά οι έξι διαστάσεις του κοινωνικού κεφαλαίου, όπως παρουσιάζονται στο Grootaert et al 2004) και για αυτό έχει αποτελέσει αντικείμενο επεξεργασίας υπό ποικίλες οπτικές, λειτουργεί διαφορετικά ανάλογα με τα χαρακτηριστικά του εκάστοτε πλαισίου, προκαλεί επιστημονικές συζητήσεις και αντιπαραθέσεις (Foster et al., 2003) και, εν τέλει, έχει διερευνηθεί εμπειρικά με πολλούς διαφορετικούς τρόπους (βλ. Woolcock and Narayan, 2000· Λιναρδής κ.ά., 2012). Στο συγκεκριμένο άρθρο η έμφαση δίνεται στη διερεύνηση δύο διαστάσεων του κοινωνικού κεφαλαίου που αφορούν τη γενικευμένη αμοιβαιότητα και τις κοινωνικές σχέσεις, και συγκεκριμένα την κοινωνική εμπιστοσύνη και τα άτυπα κοινωνικά δίκτυα για τους χρήστες και μη χρήστες διαδικτύου. Ειδικότερα, τα εμπειρικά δεδομένα που αξιοποιούνται στο άρθρο αυτό προέρχονται από την έρευνα World Internet Project (WIP) που διεξήχθη το 2019. Η θεωρητική οπτική για τη συγκρότηση του εργαλείου της έρευνας και την ανάλυση και ερμηνεία των δεδομένων αντλεί από τις έννοιες του δεσμευτικού, γεφυρωτικού και διασυνδεδετικού κοινωνικού κεφαλαίου, όπως υιοθετήθηκαν και έγιναν αντικείμενο επεξεργασίας στη συνέχεια από τον Putnam, καθώς και από την προσέγγιση του Bourdieu περί άνισης κοινωνικής κατανομής του κοινωνικού κεφαλαίου των ατόμων. Όπως θα αναδειχθεί στο θεωρητικό μέρος του άρθρου, οι προσεγγίσεις του Putnam και του

Bourdieu εδράζονται σε ουσιαστικά διαφορετικές θεωρητικές παραδοχές. Ωστόσο, αν και η έρευνα πεδίου αντλεί από τα εννοιολογικά εργαλεία του Putnam, θα υποστηρίξουμε ότι η έμφαση στο έργο του Bourdieu σε θέματα εξουσίας και κοινωνικής ιεραρχίας μπορεί να συνεισφέρει στην κατανόηση και ερμηνεία της κοινωνικής κατανομής του κοινωνικού κεφαλαίου των χρηστών και μη χρηστών διαδικτύου. Αρχικά, αποσαφηνίζονται οι κεντρικές έννοιες στις οποίες βασίζεται το άρθρο αυτό, δηλαδή της εμπιστοσύνης και του κοινωνικού κεφαλαίου, στη συνέχεια παρουσιάζεται η έρευνα World Internet Project (WIP) και ακολουθεί η επεξεργασία και ερμηνεία των δεδομένων της έρευνας. Το άρθρο καταλήγει με τη συζήτηση των αποτελεσμάτων της έρευνας.

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗΣ

Εδώ και αρκετές δεκαετίες η έννοια της εμπιστοσύνης αποτελεί αντικείμενο μελέτης σε διάφορα επιστημονικά πεδία. Κοινό χαρακτηριστικό διαφορετικών θεωριών και προσεγγίσεων είναι η αναγνώριση της αναγκαιότητας κάποιου βαθμού εμπιστοσύνης σε όλες τις κοινωνικές σχέσεις (βλ. Sztompka, 1999). Η εμπιστοσύνη είναι αναγκαία, ειδικά σήμερα σε ένα παγκόσμιο περιβάλλον αλληλεξάρτησης και αυξανόμενης ανάγκης για συνεργασία. Συνεργασία χωρίς κάποιο βαθμό εμπιστοσύνης δεν μπορεί να είναι αποτελεσματική (βλ. Sztompka, 1999). Η έννοια της εμπιστοσύνης στην κοινωνική και πολιτική θεωρία αντιμετωπίζεται καταρχήν περιγραφικά και σε σχέση με την αντίθετη κατάστασή της, την έλλειψη δηλαδή εμπιστοσύνης, δίνοντας έμφαση στις κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες που ευνοούν την ενίσχυση ή την κατάρρευσή της και στα αποτελέσματα της όποιας κατάστασης επικρατήσει. Μια βασική διάκριση είναι ανάμεσα στην εμπιστοσύνη σε συγκεκριμένα πρόσωπα στο πλαίσιο διαπροσωπικών σχέσεων ή κλειστών κοινωνικών ομάδων (particularized ή interpersonal trust) και στην εμπιστοσύνη προς θεσμούς, ομάδες ή άτομα, για τους οποίους δεν υπάρχει άμεση προσωπική γνώση και δεσμοί οικογενειακοί, φιλικοί, θρησκευτικοί, κοινωνικοί ή άλλοι (generalized ή social trust) (για τις έννοιες αυτές, βλ. αναλυτικά Uslaner, 2001· Rothstein and Uslaner, 2005). Σημειώνεται, βέβαια, ότι ακόμα και όταν γίνεται λόγος για γενικευμένη/κοινωνική εμπιστοσύνη, η ατομικιστική διάσταση της εμπιστοσύνης παραμένει παρούσα, καθώς η εμπιστοσύνη έχει νόημα για τα άτομα, ως χρησιμοθηρικά σε κάποιο βαθμό όντα, όταν και η ωφελμιστική διάσταση εμφανίζεται να είναι ενεργή σε προσωπικό επίπεδο (Κονιόρδος, 2010).

Το ενδιαφέρον στο άρθρο αυτό εστιάζεται στην εμπειρική διερεύνηση της γενικευμένης ή κοινωνικής εμπιστοσύνης. Ο Giddens διακρίνει το περιβάλλον εμπιστοσύνης που, όπως υποστηρίζει, αποτελεί γνώρισμα των παραδοσιακών κοινωνιών και το περιβάλλον

διακινδύνευσης που αποτελεί γνώρισμα των νεωτερικών κοινωνιών, και κυρίως των κοινωνιών της ύστερης νεωτερικότητας (Giddens, 2001). Η οικειότητα αποτελούσε τον βασικό άξονα των σχέσεων εμπιστοσύνης στις παραδοσιακές κοινωνίες (Giddens, 1994). Ο προβληματικός χαρακτήρας της εμπιστοσύνης αναδεικνύεται έντονα στις νεωτερικές κοινωνίες, στις οποίες το επίκεντρο της εμπιστοσύνης πρέπει να μεταφερθεί από τα πρόσωπα σε αφηρημένα συστήματα και ικανότητες. Η εμπιστοσύνη προς τους νεωτερικούς θεσμούς εδράζεται ακριβώς στην ασαφή γνώση του γνωστικού τους υπόβαθρου (Giddens, 1994·2001). Είναι σαφές, βέβαια, ότι όλες οι όψεις της εμπιστοσύνης εξακολουθούν να είναι και σήμερα κεντρικής σημασίας και η διατήρησή της κάθε άλλο παρά δεδομένη μπορεί να θεωρείται. Σε παρόμοια λογική, ο Fukuyama υποστηρίζει ότι η φιλελεύθερη δημοκρατία που, σύμφωνα με τη θεωρητική του σύλληψη, βρίσκεται στο τέλος της ιστορίας, δεν είναι εντελώς νεωτερική καθώς, για να λειτουργήσουν οι θεσμοί της δημοκρατίας και του καπιταλισμού, πρέπει να συνυπάρχουν με ορισμένες προνεωτερικές πολιτισμικές συνήθειες, όπως το αίσθημα καθήκοντος απέναντι στην κοινότητα και την εμπιστοσύνη (Fukuyama, 1998). Ειδικότερα, ο Fukuyama υποστηρίζει ότι η έλλειψη εμπιστοσύνης, χαρακτηριστικό του ελλείμματος κοινωνικού κεφαλαίου, εμποδίζει τους ανθρώπους να εργάζονται μαζί για την επίτευξη κοινών σκοπών (Fukuyama, 1998). Οι Almond και Verba (1989) υποστηρίζουν ότι η προθυμία των ατόμων για πολιτική συμμετοχή και δημιουργία δικτύων για την επίτευξη πολιτικών σκοπών συνδέεται με τον βαθμό εμπιστοσύνης και το πνεύμα συνεργασίας μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας. Με αυτήν την παρατήρηση εισερχόμαστε στην έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου και στις θεωρητικές προσεγγίσεις που ανέπτυξε ο Putnam και, στη συνέχεια, ο Bourdieu, δύο από τους σημαντικότερους θεωρητικούς που επεξεργάστηκαν την έννοια αυτή. Η ανάλυση αυτή δεν είναι εξαντλητική αλλά περιορίζεται στον βαθμό που υπηρετεί τους στόχους του συγκεκριμένου άρθρου.

ΔΙΚΤΥΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Σύμφωνα με τον Putnam, η γενικευμένη κοινωνική εμπιστοσύνη δημιουργεί τις βάσεις για αμοιβαιότητα μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας, καθώς και για κοινωνικά δίκτυα και συλλογικότητες που δεν αποτελούν μέσο μόνο για την εξυπηρέτηση συμφερόντων συγκεκριμένων ομάδων, αλλά και του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου. Συγχρόνως, αυτή η αμοιβαιότητα και τα συλλογικά δίκτυα παράγουν περισσότερη κοινωνική εμπιστοσύνη (Putnam, 1993, βλ. και Siisiäinen, 2000). Έτσι, στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες η έννοια της εμπιστοσύνης που βασιζόταν στις προσωπικές σχέσεις εξελίσσεται στην έννοια της κοινωνικής εμπιστοσύνης, η οποία βασίζεται στα εθελοντικά δίκτυα που περιγράφει ο

Putnam και που εντέλει αποτελούν τη βασική πηγή προέλευσης της κοινωνικής εμπιστοσύνης. Τα δίκτυα αυτά μπορεί να είναι είτε τυπικά και θεσμοθετημένα και να λειτουργούν και να αναπτύσσονται μέσω καταστατικών, ορισμένων διαδικασιών και κανόνων λειτουργίας, είτε άτυπα στη βάση οποιοδήποτε σκοπού, ψυχαγωγικού, οικονομικού, κοινωνικού ή άλλου (Putnam, 2000). Ο Putnam (1993), αναπτύσσοντας την επιχειρηματολογία του επιχειρεί να ερμηνεύσει τον διαφορετικό ρυθμό ανάπτυξης των ιταλικών περιφερειών και θεωρεί την εμπιστοσύνη ως συστατικό μέρος του κοινωνικού κεφαλαίου, που ευνοεί τη συνεργασία και τη συναίνεση, ενισχύει την αποτελεσματική λειτουργία όλων των θεσμών και οδηγεί στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ανάπτυξη. Η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου αναφέρεται σε χαρακτηριστικά της κοινωνικής οργάνωσης όπως η εμπιστοσύνη, κανόνες, υποχρεώσεις και δίκτυα και βασίζεται, όπως ήδη αναφέρθηκε, στην παραδοχή ότι η ευημερία μιας περιοχής, κοινότητας ή και έθνους, οφείλεται στη συσσώρευση κοινωνικού κεφαλαίου. Έτσι, η ανάπτυξη του κοινωνικού κεφαλαίου επιτυγχάνεται μέσω της ενεργού πολιτειότητας και ειδικότερα μέσω της ανάπτυξης εθελοντικής συμμετοχικής δράσης σε οργανώσεις και δίκτυα με διάφορους σκοπούς, πολιτισμικούς, κοινωνικούς, αθλητικούς, ή άλλους, μέσω της τήρησης των υποχρεώσεων όλων των μελών μιας κοινωνίας έναντι των υπολοίπων και εντέλει μέσω της οικοδόμησης σχέσεων συνεργασίας και εμπιστοσύνης μεταξύ των ατόμων και μεταξύ ατόμων και θεσμών. Εντέλει η επιτυχία της κοινωνίας των πολιτών, το κατά πόσον έχει καταφέρει δηλαδή να συσσωρεύσει κοινωνικό κεφάλαιο, καθορίζει και την μελλοντική κοινωνική ευημερία και οικονομική ανάπτυξη. Το θεωρητικό σχήμα του Putnam περί δεσμευτικού (bonding) και γεφυρωτικού (bridging) κοινωνικού κεφαλαίου αντλεί από τη θεωρία των δικτύων και ειδικότερα από τη διάκριση ισχυρών και ασθενών δεσμών των ατόμων, το οποίο χρησιμοποιήθηκε σε διάφορα επιστημονικά πεδία με πρωτεργάτη των εννοιών αυτών τον Granovetter (1995, βλ. και Claridge, 2018· Foster et al, 2003). Σύμφωνα με τον Putnam (2000), το δεσμευτικό κοινωνικό κεφάλαιο αφορά σε σχέσεις ισχυρού δεσμού εντός μιας ομάδας ή κοινότητας ατόμων, ατόμων που έχουν ζήσει παρόμοιες καταστάσεις, έχουν κοινά ή παρόμοια ενδιαφέροντα και αντιλήψεις και συγχρόνως οι σχέσεις αυτές έχουν διατηρηθεί επί μακρόν. Αυτές οι σχέσεις ισχυρού δεσμού αφορούν κυρίως συγγενείς και στενούς φίλους, αλλά και άλλα δίκτυα και οργανώσεις όπου αναπτύσσονται στενοί δεσμοί, όπως αδελφότητες, και προσφέρουν στα άτομα συναισθηματική ασφάλεια και ένα περιβάλλον προστασίας. Αναφέρεται, δηλαδή, κυρίως στα άτομα από τα οποία αναμένεται συμπαράσταση και αλληλεγγύη υπό οποιαδήποτε συνθήκη. Ενισχύει, επομένως, τον αποκλειστικό χαρακτήρα των σχέσεων των ατόμων που συνδέονται με αυτή τη μορφή του

κοινωνικού κεφαλαίου και την ομογενοποίησή τους. Από την άλλη, το γεφυρωτικό κοινωνικό κεφάλαιο αφορά σε σχέσεις ασθενούς δεσμού με άτομα από διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα, με πιθανώς διαφορετικά χαρακτηριστικά και εμπειρίες, όπως συνάδελφοι και ευρύτερες, όχι στενές, κοινωνικές σχέσεις. Οι σχέσεις αυτές δυνητικά προσφέρουν στα άτομα νέες γνωριμίες και ευκαιρίες, όπως επαγγελματικές πληροφορίες, συστάσεις και άλλα, διευρύνουν τους ορίζοντες των ατόμων και εντέλει δημιουργούν νέες προοπτικές και ευκαιρίες ζωής (βλ. και Field, 2003· Claridge, 2018· Στυλιανού και Μηλιώνη, 2017).

Όπως ήδη αναφέρθηκε, οι έννοιες αυτές έχουν αποτελέσει αντικείμενο επεξεργασίας από διάφορους θεωρητικούς. Το δεσμευτικό κεφάλαιο ή αλλιώς οι ισχυροί δεσμοί προσφέρουν ασφάλεια, σταθερότητα και υποστήριξη, ωστόσο είναι συγχρόνως περιοριστικά, υπό την έννοια ότι δεν είναι ανοικτοί σε νέα άτομα και σε ό,τι αυτά μπορεί να φέρουν, όπως νέες ευκαιρίες και πληροφορίες. Από την άλλη, το γεφυρωτικό κοινωνικό κεφάλαιο, ή αλλιώς οι ασθενείς δεσμοί, δεν είναι εξίσου σταθεροί, αλλά δυνητικά μπορεί να προσφέρουν νέες ευκαιρίες στο άτομο να εξελιχθεί κοινωνικά ή επαγγελματικά (βλ. Foster et al, 2003). Ή, όπως το θέτει ο Putnam, το δεσμευτικό κεφάλαιο είναι, «για να τα βγάζεις πέρα» (getting by), ενώ το γεφυρωτικό κεφάλαιο «για να προχωράς μπροστά» (getting ahead) (Putnam 2000, σελ. 20). Σύμφωνα με τον Wuthnow (στο Foster et al., 2003), το γεφυρωτικό κεφάλαιο μπορεί να διακριθεί σε εκείνο που συνδέει άτομα διαφορετικής ταυτότητας και πολιτισμικής προέλευσης (identity-bridging social capital) και σε εκείνο που έχει κάθετο χαρακτήρα, καθώς συνδέει άτομα και ομάδες που διαφοροποιούνται από άποψη εξουσίας, κύρους, πλούτου και επιρροής (status-bridging social capital). Πιο συστηματική επεξεργασία τέτοιων προσεγγίσεων περί μιας «κάθετης» διάστασης της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου οδήγησε στην προσθήκη μιας τρίτης, διακριτής μορφής του κοινωνικού κεφαλαίου, πέραν του δεσμευτικού και του γεφυρωτικού, του διασυνδεδετικού δηλαδή κοινωνικού κεφαλαίου (linking social capital). Το διασυνδεδετικό κοινωνικό κεφάλαιο προσεγγίζεται υπό την έννοια των κανόνων σεβασμού και των σχέσεων εμπιστοσύνης μεταξύ ατόμων που αλληλεπιδρούν στο πλαίσιο ρητών, επίσημων ή θεσμοποιημένων σχέσεων εξουσίας. Στη νέα αυτή τυποποίηση η βασική διάκριση πλέον ανάμεσα στο γεφυρωτικό και στο διασυνδεδετικό κοινωνικό κεφάλαιο έγκειται στο ότι στο μεν πρώτο οι σχέσεις έχουν οριζόντιο χαρακτήρα, ενώ στο διασυνδεδετικό κάθετο χαρακτήρα, ανάμεσα δηλαδή σε άτομα με ανισοκατανομή εξουσίας και δύναμης. Αυτή η τρίτη μορφή του κοινωνικού κεφαλαίου περιλαμβάνει τις αλληλεπιδράσεις και την ανάπτυξη (ή μη) σχέσεων εμπιστοσύνης, για παράδειγμα μεταξύ των μελών μιας κοινότητας και των εκπροσώπων

θεσμών (όπως πολιτικών κομμάτων και κυβερνήσεων, αλλά και ιδιωτικών φορέων που φέρουν σημαντική ισχύ, όπως εκπροσώπων τραπεζών κ.ά.). Και εδώ, ωστόσο, όπως και στις άλλες μορφές κοινωνικού κεφαλαίου, όπως θα δούμε στη συνέχεια, υπάρχουν δυνητικά αρνητικές όψεις. Συγκεκριμένα, το διασυνδεδετικό κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να οδηγήσει σε φαινόμενα νεποτισμού, διαφθοράς και καταπίεσης (Szreter and Woolcock, 2004, σελ. 655).

Η εισαγωγή στο κεφάλαιο που ακολουθεί σε μια διαφορετική προσέγγιση της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου, όπως αναπτύχθηκε από τον Bourdieu, πραγματοποιείται μέσω της κριτικής που ασκήθηκε στο έργο του Putnam. Η κριτική αυτή αφορά διάφορες όψεις του έργου του Putnam, χωρίς βέβαια να ακυρώνει τη σπουδαιότητά του. Καταρχάς, στην ανάλυση του Putnam αποδίδεται μικρή σημασία στο κράτος και τους θεσμούς, ενώ και ο ρόλος της κοινωνίας των πολιτών γίνεται αντιληπτός κυρίως μέσα από τη λειτουργία εθελοντικών δικτύων και οργανώσεων (Siisiäinen, 2000), προκαλώντας και το ερώτημα αν το κοινωνικό κεφάλαιο παράγει εμπιστοσύνη ή αν η συμμετοχή στην κοινωνική και πολιτική ζωή προϋποθέτει την εμπιστοσύνη και δεν την παράγει (Keel, 2007, σελ. 2). Σημαντικό για τους σκοπούς στο άρθρο αυτό είναι ότι ο Putnam (2000) αναφέρει, χωρίς όμως να το συμπεριλαμβάνει ουσιαστικά στο ερμηνευτικό του πλαίσιο, περιπτώσεις, για παράδειγμα, όπου η συσσώρευση δεσμευτικού κοινωνικού κεφαλαίου δεν έχει πάντα θετικά αποτελέσματα για την ευρύτερη κοινωνία, όπως στην περίπτωση εγκληματικών οργανώσεων, ή ότι το κοινωνικό κεφάλαιο που συσσωρεύει ένα άτομο ή μια ομάδα μπορεί να χρησιμοποιηθεί και για κακόβουλους, αντικοινωνικούς σκοπούς, όπως και κάθε άλλη μορφή κεφαλαίου. Ο Putnam, ωστόσο, δικαιολογεί την έμφαση στο δικό του έργο βάσει της ανάγκης διερεύνησης των δυνατοτήτων μεγιστοποίησης των θετικών συνεπειών του κοινωνικού κεφαλαίου, δηλαδή την αμοιβαία υποστήριξη, τη συνεργασία, την εμπιστοσύνη και εντέλει και τη θεσμική αποτελεσματικότητα (Putnam, 2000, σελ. 13). Η έμφαση αυτή, ωστόσο, στο έργο του Putnam οδηγεί στην ανεπαρκή ερμηνεία φαινομένων στη λειτουργία των δικτύων αυτών της κοινωνίας των πολιτών που δεν συνάδουν με όσα έχει προβλέψει στο θεωρητικό του σχήμα. Αυτό ισχύει στους ανταγωνισμούς μεταξύ των διαφορετικών δικτύων και οργανώσεων ή και στο εσωτερικό αυτών, μια διαπάλη εξουσίας και συμφερόντων που κάθε άλλο παρά θετικά λειτουργεί στη συσσώρευση κοινωνικού κεφαλαίου, αλλά και που δεν πρέπει να θεωρείται απλώς ως μια εύκολα αντιμετωπίσιμη παθολογία των συλλογικοτήτων αυτών. Εντέλει, κάποιες από τις εθελοντικές οργανώσεις ή δίκτυα αναπτύσσουν πολύ ισχυρούς δεσμούς εμπιστοσύνης, δεσμευτικού δηλαδή κοινωνικού κεφαλαίου μόνο στο εσωτερικό αυτών και δρουν έναντι άλλων οργανώσεων ή δικτύων με αντίθετα συμφέροντα (Siisiäinen, 2000), ή και δημιουργώντας εξω-ομάδες που

αντιμετωπίζονται εχθρικά ή και ρατσιστικά (Claridge, 2018). Επιπλέον, το κοινωνικό κεφάλαιο δύναται να ενισχύσει τις κοινωνικές ανισότητες, καθώς η πρόσβαση στους διαφορετικούς τύπους δικτύων είναι άνισα κατανομημένη, ενώ μπορεί να χρησιμοποιηθεί από τα άτομα και ως μηχανισμός που παράγει ανισότητες, εξυπηρετώντας τα δικά τους συμφέροντα και εμποδίζοντας την πρόσβαση σε πόρους ατόμων με φτωχότερο κοινωνικό κεφάλαιο, συνήθως προερχόμενων από τα χαμηλότερα κοινωνικο-πολιτισμικά στρώματα, αν λάβουμε υπόψη ότι συνήθως ισχυρό οικονομικό και πολιτισμικό κεφάλαιο συνεπάγεται και ισχυρό κοινωνικό κεφάλαιο (Field, 2003. Βλ. και Portes, 1998). Μια τελευταία αναφορά εδώ αφορά στον αυξημένο κοινωνικό έλεγχο που απορρέει από τη συμμετοχή σε μια ομάδα ή κοινότητα. Σε κάποιες περιπτώσεις, ο κοινωνικός έλεγχος στο πλαίσιο μιας κοινότητας μπορεί να αποφέρει οφέλη, για παράδειγμα στον έγκαιρο εντοπισμό και την αντιμετώπιση φαινομένων κοινωνικής παθογένειας, συγχρόνως όμως μπορεί να περιορίζει την ατομική ελευθερία και την ανάπτυξη πρωτοβουλιών από τα άτομα, επιδιώκοντας να συμμορφωθούν αυτά στις απαιτήσεις της ευρύτερης ομάδας (Portes, 1998).

Επισημαίνεται, επίσης, ότι η προσέγγιση του Putnam αδυνατεί να συμπεριλάβει άλλους τρόπους συσσώρευσης κοινωνικού κεφαλαίου σήμερα, όπως συμβαίνει για παράδειγμα με τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Πριν, ωστόσο, περάσουμε στο ζήτημα αυτό, θα παρουσιαστεί πώς η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου που έχει επεξεργαστεί ο Bourdieu, αν και έχει διαφορετική προσέγγιση από τις αναλύσεις του Putnam, προσφέρει μια οπτική που βοηθά να κατανοήσουμε πληρέστερα την κοινωνική δυναμική της διαδικασίας συσσώρευσης κοινωνικού κεφαλαίου.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ

Η σημαντικότερη ίσως συνεισφορά του Bourdieu στη διαπραγμάτευση της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου είναι ότι έφερε στο προσκήνιο ζητήματα εξουσίας και κοινωνικής ιεραρχίας, που είχαν τεθεί ουσιαστικά στο περιθώριο στο έργο του Putnam, παρά τις ύστερες αναφορές του, όπου φαίνεται να αναγνωρίζει περισσότερο τη σημασία των ζητημάτων αυτών. Ακριβώς αυτή η έμφαση στο έργο του Bourdieu σε θέματα εξουσίας και ανισότητας, μπορεί να συνεισφέρει στην κατανόηση και ερμηνεία της κοινωνικής κατανομής του κοινωνικού κεφαλαίου των χρηστών και μη χρηστών διαδικτύου. Κεντρικής σημασίας για να κατανοηθεί η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου του Bourdieu, είναι η έννοια του πεδίου. Ο Bourdieu θεωρεί ότι τα άτομα τοποθετούνται στον κοινωνικό χώρο με βάση τα τρία θεμελιώδη είδη κεφαλαίων που φέρουν, δηλαδή το πολιτισμικό, το οικονομικό και το κοινωνικό κεφάλαιο. Σε αυτά πρέπει να προστεθεί επίσης και το συμβολικό κεφάλαιο,

δηλαδή κάθε μορφή κεφαλαίου από αυτά που προαναφέρθηκαν, που αναγνωρίζεται ως σημαντικό σε ένα συγκεκριμένο πεδίο (Bourdieu and Wacquant 1992, σελ. 118-119). Ο κοινωνικός χώρος αποτελείται από διάφορα πεδία, όπως το οικονομικό, το πολιτικό, το εκπαιδευτικό και άλλα, που το καθένα έχει τα δικά του ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, αλλά συγχρόνως και κάποιες καθολικές ιδιότητες (βλ. Bourdieu, 1991, σελ. 3-5· 1992, σελ. 81-84). Μία από τις καθολικές ιδιότητες των πεδίων είναι ότι η δομή του κάθε πεδίου είναι μια σχέση δύναμης ανάμεσα στους φορείς που εμπλέκονται (Bourdieu 1991, σελ. 5). Επομένως, ο Bourdieu (1999, σελ. 334-335) αντιλαμβάνεται τον κοινωνικό χώρο ως πεδίο δυνάμεων, ως σύνολο αντικειμενικών σχέσεων δύναμης που επιβάλλονται σε όσους εισέρχονται στο πεδίο). Σύμφωνα με τον Bourdieu (Bourdieu and Wacquant, 1992, σελ. 119), κοινωνικό κεφάλαιο είναι το σύνολο των πραγματικών ή δυνητικών πόρων που έχει ένα άτομο ή ομάδα λόγω της κατοχής ενός ανθεκτικού δικτύου περισσότερο ή λιγότερο θεσμοθετημένων σχέσεων αμοιβαίας γνωριμίας και αναγνώρισης. Είναι σημαντικό όμως εδώ να αναγνωριστεί ότι το κοινωνικό κεφάλαιο, όπως και κάθε μορφή κεφαλαίου, μπορεί να λάβει διάφορες μορφές ανάλογα με την κοινωνική δυναμική και τη δομή μέσα στην οποία λειτουργεί, ανάλογα επομένως με τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού πεδίου. Για παράδειγμα, σε κάποιες κοινωνίες όπως οι κοινωνίες σοβιετικού τύπου ή άλλες, το πολιτικό κεφάλαιο ως μια μορφή του κοινωνικού κεφαλαίου έχει πρωταρχική σημασία, καθώς μπορεί να προσπορίσει σημαντικά οφέλη και προνόμια στους φορείς του (Bourdieu and Wacquant, 1992, σελ. 120). Η θέση, επομένως, που έχει το άτομο στο κάθε πεδίο εξαρτάται από τον όγκο και τη μορφή του κεφαλαίου που αυτό έχει συσσωρεύσει. Η προσέγγιση του κοινωνικού κεφαλαίου από τον Bourdieu δεν άλλαξε επί της ουσίας σε όσες σχετικές αναφορές περιλαμβάνονται στο έργο του. Το σημείο, ωστόσο, που έχει ιδιαίτερη σημασία για τους σκοπούς του συγκεκριμένου άρθρου, είναι ότι το κοινωνικό κεφάλαιο ναί μεν δεν είναι μια απλή προέκταση των άλλων μορφών κεφαλαίου που έχει επεξεργαστεί ο Bourdieu, του οικονομικού και κυρίως του πολιτισμικού κεφαλαίου, ωστόσο δεν παύει να συνδέεται άμεσα μαζί τους. Σύμφωνα με τον Bourdieu, ο όγκος του κοινωνικού κεφαλαίου που κατέχει το υποκείμενο εξαρτάται από το μέγεθος του δικτύου σχέσεων που μπορεί να κινητοποιήσει αποτελεσματικά για να πετύχει τους σκοπούς του, καθώς και από τον όγκο των υπολοίπων μορφών κεφαλαίου που κατέχει τόσο το ίδιο, όσο και όλα τα υπόλοιπα άτομα με τα οποία συνδέεται. Αυτό, επομένως, σημαίνει ότι το κοινωνικό κεφάλαιο είναι εν μέρει ανεξάρτητο από τις άλλες μορφές κεφαλαίου, αλλά ταυτόχρονα συνδέεται μαζί τους, καθώς οι άλλες μορφές κεφαλαίου εξασφαλίζουν μια ελάχιστη ομοιογένεια της ομάδας των συνδεδεμένων ατόμων και, κυρίως, δρα πολλαπλασιαστικά όσον αφορά τον όγκο του κοινωνικού

κεφαλαίου (Bourdieu, 1986, σελ. 249). Σε αντίθεση με την προσέγγιση του Putnam (1993· 2000), τα οφέλη που δυνητικά απορρέουν από τη συμμετοχή σε ένα δίκτυο ή ομάδα αποτελούν, συνειδητά ή μη, τη βάση της αλληλεγγύης μεταξύ των μελών της ομάδας, η οποία εντέλει διασφαλίζει και διαιωνίζει τα οφέλη της ομάδας. Ή, αλλιώς, το δίκτυο σχέσεων των ατόμων αποτελεί προϊόν ατομικών ή συλλογικών στρατηγικών επένδυσης που, συνειδητά ή μη, στοχεύουν να εγκαταστήσουν ή να αναπαράγουν κοινωνικές σχέσεις που θα προσπορίζουν βραχυπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα οφέλη στο άτομο. Αυτό επιτυγχάνεται μετασχηματίζοντας «ουδέτερες» σχέσεις μεταξύ των ατόμων, που δυνητικά ενυπάρχουν παντού (π.χ. στη γειτονιά, στον χώρο εργασίας, ή ακόμα και μεταξύ συγγενών), σε σχέσεις δεσμευτικές, επενδυμένες με αισθήματα υποχρέωσης ή ευγνωμοσύνης. Σημαντική είναι, επίσης, η επισήμανση του Bourdieu ότι η συσσώρευση κοινωνικού κεφαλαίου απαιτεί τη διαρκή προσπάθεια και επένδυση εκ μέρους του ατόμου, καθώς τα δίκτυα αυτά κάθε άλλο παρά σταθερά μένουν στο χρόνο (Bourdieu, 1986, σελ. 249-250). Συμπερασματικά, το κοινωνικό κεφάλαιο, όπως και οι άλλες μορφές κεφαλαίου που έχει επεξεργαστεί ο Bourdieu, αποτελεί μέρος του ερμηνευτικού πλαισίου που προσφέρει για την κατανόηση της παραγωγής και αναπαραγωγής της κοινωνικής ιεραρχίας και των ανισοτήτων (βλ. και Field, 2003, σελ. 15). Όπως και η θεωρία του Putnam, η προσέγγιση του Bourdieu έχει δεχθεί επίσης κριτική. Έτσι, οι πρακτικές συσσώρευσης κοινωνικού κεφαλαίου παρουσιάζονται να αφορούν κυρίως την κοινωνική ελίτ για τη διατήρηση της θέσης της στην κοινωνική ιεραρχία, και να απορρέουν καταρχήν από την οικογένεια, ενώ όλες οι κοινωνικές σχέσεις φαίνεται να παρακινούνται από συμφέροντα και να υποκρύπτουν και προσδοκώμενα οφέλη (Field, 2003, σελ. 18-19· βλ. και Κονιόρδος, 2006, σελ. 9). Επιπλέον ο Bourdieu, αναμενόμενα λόγω και της περιόδου που συνέθετε το θεωρητικό του σχήμα, δεν συμπεριλαμβάνει στην οπτική του πιο ανοικτές και «χαλαρές» κοινωνικές σχέσεις που μπορούν να παράξουν σήμερα κοινωνικό κεφάλαιο, όπως συγκροτούνται, για παράδειγμα, μέσω του διαδικτύου αλλά εστιάζει καταρχήν στη συγγένεια και σε στρατηγικές όπως στον έλεγχο των γάμων των απογόνων της κοινωνικής ελίτ και στη συνέχεια στη λειτουργία κλειστών, ελίτ, clubs που έχουν τη λειτουργία συσσώρευσης κοινωνικού κεφαλαίου για τα μέλη τους (Field, 2003, σελ. 18-19). Στο παρόν άρθρο διερευνάται κατά πόσο η χρήση-μη χρήση του διαδικτύου συνδέεται με τη συσσώρευση κοινωνικού κεφαλαίου και αν διαμεσολαβούν άλλοι παράγοντες στη σχέση αυτή. Έρευνες έχουν αναδείξει θετική συσχέτιση μεταξύ της χρήσης του διαδικτύου και δεικτών του κοινωνικού κεφαλαίου, όπως διαστάσεων που αφορούν το δεσμευτικό κοινωνικό κεφάλαιο, την κοινωνική εμπιστοσύνη και τη συμμετοχή στην κοινότητα, ενώ άλλες έρευνες έχουν διερευνήσει τη σχέση

κοινωνικού κεφαλαίου και συγκεκριμένων μέσων κοινωνικής δικτύωσης όπως το Facebook (Ellison et al., 2007 · Ellison et al., 2011). Εδώ το εργαλείο της έρευνας και η ανάλυση των δεδομένων βασίζονται στην έννοια της κοινωνικής εμπιστοσύνης και στις έννοιες του δεσμευτικού, γεφυρωτικού και διασυνδεδετικού κεφαλαίου, όπως αποσαφηνίστηκαν παραπάνω. Αποδεχόμαστε συγχρόνως τη σχετική κριτική στο έργο του Putnam καθώς και τη συγκρουσιακή λογική της εννοιολόγησης του Bourdieu και του άνισου χαρακτήρα της κατανομής του κοινωνικού κεφαλαίου. Το κοινωνικό κεφάλαιο στο άρθρο αυτό προσεγγίζεται ως ατομικό αγαθό, αντλώντας από την παραδοχή ότι αυτό μπορεί να είναι ταυτοχρόνως και δημόσιο και ιδιωτικό αγαθό, καθώς επενδύσεις στη συσσώρευση κοινωνικού κεφαλαίου μπορούν να στοχεύουν στο κοινό όφελος, όπως για παράδειγμα η συλλογή χρημάτων για την ανέγερση ενός νοσοκομείου αλλά, ταυτοχρόνως, να αναπτύσσονται μέσω της διαδικασίας αυτής σχέσεις που θα αξιοποιηθούν στη συνέχεια σε ατομικό επίπεδο (Putnam, 2000, σελ. 18). Ο ίδιος ο Putnam (Putnam and Goss, 2002) αποδέχεται ότι ο ορισμός του κοινωνικού κεφαλαίου που προσφέρουν οι Woolcock and Narayan (2000) συνθέτει ικανοποιητικά τη συνεχώς αυξανόμενη σχετική βιβλιογραφία περί κοινωνικού κεφαλαίου και δικτύων, ότι δηλαδή το κοινωνικό κεφάλαιο του ατόμου αποτελεί ένα σημαντικό κεφάλαιο και για το ίδιο το άτομο που μπορεί να το αξιοποιήσει προς όφελός του. Ό,τι ισχύει όμως για το άτομο, ισχύει και για την ομάδα. Οι κοινότητες που έχουν καταφέρει να δημιουργήσουν ένα απόθεμα κοινωνικών δικτύων και μια ενεργή κοινωνία των πολιτών μπορούν δυνητικά να τα αξιοποιήσουν προς όφελος της κοινότητας, καταπολεμώντας για παράδειγμα τον κοινωνικό αποκλεισμό, επιλύοντας διαμάχες ή δημιουργώντας νέες ευκαιρίες στα μέλη τους.

Σε κάθε περίπτωση, η κατασκευή ενός μοναδικού εργαλείου μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου των ατόμων δεν είναι εφικτή, καθώς η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου έχει διαφορετικές προσεγγίσεις και διαστάσεις, καθώς και διαφορετικά επίπεδα και μονάδες ανάλυσης. Έτσι, ως δείκτες κοινωνικού κεφαλαίου έχουν χρησιμοποιηθεί η συμμετοχή σε ανεπίσημες ή επίσημες οργανώσεις, συλλόγους και δίκτυα, η διαπροσωπική και κοινωνική εμπιστοσύνη που διευκολύνει την επικοινωνία και τις συναλλαγές μεταξύ των ατόμων κ.α. Σε ατομικό επίπεδο, ειδικά, η συμμετοχή σε δράσεις της τοπικής κοινότητας, το αίσθημα εμπιστοσύνης και ασφάλειας, οι σχέσεις στο επίπεδο της γειτονιάς, οι σχέσεις με συγγενείς και φίλους, οι επαγγελματικές σχέσεις, η ανοχή στην ετερότητα συγκαταλέγονται στους δείκτες που υποστηρίζεται ότι αντικατοπτρίζουν τη συσσώρευση κοινωνικού κεφαλαίου του ατόμου (βλ. Woolcock and Narayan 2000, σελ. 240-241).

Η ΕΡΕΥΝΑ WORLD INTERNET PROJECT 2019

Η έρευνα WIP υλοποιήθηκε από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών και εντάσσεται στη διεθνή σύμπραξη «World Internet Project» (<https://www.worldinternetproject.com>). Πρόκειται για ένα διεθνές ερευνητικό πρόγραμμα που ξεκίνησε το 1999 και διευθύνεται από το Annenberg School Center for the Digital Future του Πανεπιστημίου της Νότιας Καλιφόρνιας. Η έρευνα παρουσιάζει τα βασικά χαρακτηριστικά της χρήσης του διαδικτύου στην Ελλάδα και εξετάζει πτυχές της ατομικής συμπεριφοράς των ερωτηθέντων σε σχέση με τη χρήση/μη χρήση του διαδικτύου (Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 2016). Στο τρίτο κύμα της έρευνας χρησιμοποιήθηκαν εθνικές ερωτήσεις που αφορούν το κοινωνικό κεφάλαιο. Οι ερωτήσεις που διαπραγματεύεται το άρθρο υποβλήθηκαν σε χρήστες και μη χρήστες διαδικτύου, ενώ υπήρχε και σετ ερωτήσεων που αφορούσε μόνο τους χρήστες που διαπραγματεύονταν το κοινωνικό κεφάλαιο, το οποίο διατηρείται και αναπτύσσεται μέσω του διαδικτύου. Τα δεδομένα συλλέχθηκαν πανελλαδικά με τη μέθοδο των τηλεφωνικών συνεντεύξεων και ο πληθυσμός της έρευνας αφορούσε νοικοκυριά με τουλάχιστον ένα μέλος άνω των 15 ετών. Η περίοδος συλλογής δεδομένων αφορούσε το διάστημα από 12 Απριλίου έως 23 Μαΐου 2019 και το δείγμα ανήλθε στα 1208 άτομα. Εφαρμόστηκε δειγματοληψία ποσοτώσεων.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Στην παρούσα μελέτη – και βάσει των εμπειρικών δεδομένων της WIP - επιχειρούμε να απαντήσουμε στα εξής ερευνητικά ερωτήματα:

- **EE1:** Υπάρχουν διαφοροποιήσεις ανάμεσα στους χρήστες και μη χρήστες διαδικτύου όσον αφορά τις εξεταζόμενες διαστάσεις του κοινωνικού κεφαλαίου, δηλαδή την κοινωνική εμπιστοσύνη και τα άτυπα δίκτυα;
- **EE2:** Τα εμπειρικά δεδομένα συνάδουν με τη θεωρητική εννοιολόγηση του κοινωνικού κεφαλαίου σε τρεις τύπους, δηλαδή στο δεσμευτικό, γεφυρωτικό και διασυνδεδετικό;
- **EE3:** Ποιες μεταβλητές του κοινωνικού-δημογραφικού προφίλ των συμμετεχόντων στην έρευνα επηρεάζουν το ανήκειν στην ομάδα των χρηστών διαδικτύου;
- **EE4:** Ποια είναι η επίδραση της μεταβλητής χρήσης διαδικτύου στους ενδείκτες του κοινωνικού κεφαλαίου, εφόσον συμπεριληφθούν οι κοινωνικο-δημογραφικές μεταβλητές που προέκυψαν στο προηγούμενο ερευνητικό ερώτημα; Η «χρήση διαδικτύου» παρουσιάζει αιτιώδη επίδραση στη μεταβολή των ενδεικτών;

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ

Στην έρευνα WIP-GR-2019 η βασικότερη διάσταση του κοινωνικού κεφαλαίου, η κοινωνική εμπιστοσύνη – ή απρόσωπη γενικευμένη εμπιστοσύνη - τέθηκε ως ακολούθως (Κονιόρδος, 2010): «Γενικά μιλώντας, θα λέγατε ότι μπορούμε να έχουμε εμπιστοσύνη στους περισσότερους ανθρώπους, ή ότι πρέπει να είμαστε πάντα επιφυλακτικοί στις σχέσεις μας με τους ανθρώπους; Παρακαλώ να μου απαντήσετε χρησιμοποιώντας την κλίμακα η οποία ξεκινά από το 0 που σημαίνει ότι πρέπει να είμαστε πάντα επιφυλακτικοί στις σχέσεις μας με τους ανθρώπους και φθάνει στο 10 που σημαίνει ότι μπορούμε να έχουμε εμπιστοσύνη στους περισσότερους ανθρώπους».

Στον Πίνακα 1, παρουσιάζονται τα περιγραφικά μέτρα πίνακας συχνοτήτων και μέτρα κεντρικής τάσης και διασποράς της κοινωνικής εμπιστοσύνης. Η μέση τιμή της γενικευμένης εμπιστοσύνης για το συνολικό δείγμα είναι 3.58 και παραπέμπει στα συνηθισμένα χαμηλά επίπεδα εμπιστοσύνης που παρατηρούνται στην Ελλάδα σε σύγκριση με άλλες χώρες (βλ. Ervasti¹ et al, 2019· Norris et al, 2007). Βάσει του Πίνακα 1, η κοινωνική-γενικευμένη εμπιστοσύνη παρουσιάζει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ χρηστών και μη χρηστών διαδικτύου. Πιο συγκεκριμένα, οι χρήστες διαδικτύου παρουσιάζουν μεγαλύτερη μέση τιμή κοινωνικής εμπιστοσύνης που προσεγγίζει το 3.71, ενώ η αντίστοιχη μέση τιμή των μη χρηστών κυμαίνεται στο 3.28 ($t=2.733$, $sig=0.006$). Η εν λόγω διαφοροποίηση εντοπίζεται ακόμα και στην περίπτωση που η κοινωνική εμπιστοσύνη αντιμετωπιστεί ως διατακτική μεταβλητή² (EE1).

Πίνακας 1: Σταθμισμένα περιγραφικά μέτρα κοινωνικής εμπιστοσύνης για χρήστες, μη χρήστες διαδικτύου και για το συνολικό δείγμα

Κοινωνική εμπιστοσύνη	Χρήστες διαδικτύου	Μη χρήστες διαδικτύου	Συνολικό Δείγμα
Μέση τιμή (Τυπική απόκλιση)	3.71* (2.5)	3.28 (2.4)	3.58 (2.5)
0 - Πρέπει να είμαστε πάντα επιφυλακτικοί στις σχέσεις μας με τους ανθρώπους στην καθημερινή ζωή	16.2%	21.5%	17.7%
1	6.5%	6.2%	6.4%

¹ Γίνεται σύγκριση των τιμών της γενικευμένης εμπιστοσύνης για τα τέσσερα κύματα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (EKE) που έχει συμμετάσχει η Ελλάδα. Τα αποτελέσματα της WIP και της EKE είναι εν μέρει συγκρίσιμα, γιατί αναφέρονται σε ίδιο πληθυσμό (άτομα 15+) και χρησιμοποιούν την ίδια ερώτηση και κλίμακα.

² Πιο συγκεκριμένα το 23.2% των χρηστών διαδικτύου δηλώνει σκορ κοινωνικής εμπιστοσύνης άνω του 5, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τους μη χρήστες αφορά μόλις το 16.1% των ατόμων (στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση βάσει ελέγχου Χ-τετράγωνο).

2	10.6%	9.7%	10.4%
3	12.9%	14.6%	13.4%
4	11.9%	12.6%	12.1%
5	18.5%	19.2%	18.7%
6	9.2%	6.5%	8.4%
7	7.6%	6.6%	7.3%
8	4.4%	1.6%	3.6%
9	0.6%	0.8%	0.7%
10 Μπορούμε να έχουμε εμπιστοσύνη στους περισσότερους ανθρώπους στην καθημερινή ζωή	1.4%	0.6%	1.2%

*: στατιστικά σημαντικές διαφορές μέσων τιμών χρηστών και μη χρηστών διαδικτύου σε σ.σ. 0.05 βάσει t-test

ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΧΡΟΝΟΥ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΣΧΕΣΕΩΝ ΜΕ ΑΤΥΠΑ ΔΙΚΤΥΑ

Σε σχέση με τη διαχείριση του χρόνου των ερωτώμενων για τη διατήρηση των σχέσεων μέσω άτυπων δικτύων, υποβλήθηκαν τέσσερις ερωτήσεις σε χρήστες διαδικτύου και μη, όπως παρακάτω:

- Χρόνος που περνάτε με μέλη οικογένειας / στενούς φίλους.
- Χρόνος που περνάτε με άτομα παρόμοιας κοινωνικής θέσης που πιστεύετε ότι δίνουν ώθηση στη ζωή σας.
- Χρόνος που περνάτε με άτομα ανώτερης κοινωνικής θέσης που πιστεύετε ότι δίνουν ώθηση στη ζωή σας.
- Χρόνος που περνάτε με άτομα από πολιτικά κόμματα ή βουλευτές.

Η κλίμακα που χρησιμοποιήθηκε κυμαίνεται από το 1 που αντιστοιχεί στο «Καθημερινά ή σχεδόν καθημερινά» έως το 5 που αντιστοιχεί στο «Ποτέ ή σχεδόν ποτέ». Βάσει της θεωρητικής εννοιολόγησης, η πρώτη ερώτηση παραπέμπει στο δεσμευτικό κοινωνικό κεφάλαιο, η τέταρτη στο διασυνδεδετικό, ενώ η δεύτερη και η τρίτη ερώτηση παραπέμπουν στο γεφυρωτικό κοινωνικό κεφάλαιο. Το ερώτημα που τίθεται, ωστόσο, είναι αν τα εμπειρικά δεδομένα από την έρευνα WIP συνάδουν με τη θεωρητική εννοιολόγηση των τριών τύπων του κοινωνικού κεφαλαίου που χρησιμοποιήθηκαν **(EE2)**.

Εφαρμόζοντας παραγοντική ανάλυση κύριων συνιστωσών και θέτοντας ως απαιτούμενο τη δημιουργία τριών παραγόντων και βάσει της μεθόδου περιστροφής Varimax, προέκυψαν διαστάσεις που εξηγούν το 88,33% της μεταβλητότητας. Η παραγοντική ανάλυση λαμβάνει υπόψη τη συνολική διακύμανση των μεταβλητών κατά φθίνουσα ακολουθία. ηλαδή η πρώτη κύρια συνιστώσα είναι ο γραμμικός συνδυασμός των αρχικών μεταβλητών, που

εξηγεί στο μέγιστο την ολική διακύμανση τους. Η δεύτερη κύρια συνιστώσα, η οποία είναι ασυσχέτιστη με την πρώτη, εξηγεί στο μέγιστο την υπόλοιπη διακύμανση, κ.τ.λ.

Οι τέσσερις μεταβλητές εισήχθησαν σε παραγοντική ανάλυση, από την οποία προέκυψαν τρεις παράγοντες με φορτία κατανομημένα με τρόπο που συνάδει με τη θεωρητική εννοιολόγηση του κοινωνικού κεφαλαίου σε τρεις τύπους (δεσμευτικό, γεφυρωτικό, διασυνδεδετικό). Τα στοιχεία αυτά παρουσιάζονται στον Πίνακα 2.

Πίνακας 2: Παραγοντική ανάλυση με τη μέθοδο της περιστροφής *Varimax* για τον εντοπισμό παραγόντων σε σχέση με τη διαχείριση του χρόνου των ερωτώμενων για τη διατήρηση σχέσεων με άτομα δίπλα

Χρόνος που περνάτε ...	Παραγοντικά φορτία		
	Παράγοντας 1	Παράγοντας 2	Παράγοντας 3
... με άτομα ανώτερης κοινωνικής θέσης που πιστεύετε ότι δίνουν ώθηση στη ζωή σας	0,870	-0,022	0,211
... με άτομα παρόμοιας κοινωνικής θέσης που πιστεύετε ότι δίνουν ώθηση στη ζωή σας	0,823	0,300	-0,013
... με μέλη οικογένειας / στενούς φίλους	0,145	0,976	0,014
... με άτομα από κόμματα ή βουλευτές	0,125	0,014	0,987

Έτσι, ο πρώτος παράγοντας εννοιολογικά παραπέμπει στο γεφυρωτικό κεφάλαιο, ο δεύτερος παράγοντας στο δεσμευτικό, ενώ ο τρίτος παράγοντας στο διασυνδεδετικό κοινωνικό κεφάλαιο. Ο πρώτος παράγοντας -το γεφυρωτικό κοινωνικό κεφάλαιο- δημιουργήθηκε ως δείκτης από το ημίθροισμα των δύο επιμέρους μεταβλητών. Το μέσο σκορ των τριών τύπων κεφαλαίου για χρήστες και μη χρήστες διαδικτύου παρουσιάζεται στον Πίνακα 3. Όπως προκύπτει από τον Πίνακα, τα άτομα διαχειρίζονται τον χρόνο τους ώστε να περνούν περισσότερο μέρος αυτού³ με άτομα με τα οποία διατηρούν ισχυρούς δεσμούς (1.39), κατόπιν με δεσμούς που δίνουν ώθηση στη ζωή τους (2.66) και τέλος με άτομα των κέντρων εξουσίας που παραπέμπουν στο διασυνδεδετικό κοινωνικό κεφάλαιο (4.66).

³ Μικρά σκορ δεσμευτικού, γεφυρωτικού και διασυνδεδετικού κεφαλαίου συνεπάγονται μεγαλύτερο κεφάλαιο λόγω της φοράς της επιλεχθείσας κλίμακας.

Πίνακας 3: Σταθμισμένα περιγραφικά μέτρα δεσμευτικού, γεφυρωτικού και διασυνδετικού κεφαλαίου. Διάκριση μεταξύ χρηστών, μη χρηστών διαδικτύου και συνολικού δείγματος

Τύπος κεφαλαίου		Χρήστες διαδικτύου	Μη χρήστες διαδικτύου	Συνολικό Δείγμα
Δεσμευτικό	Μέση τιμή	1.32	1.54*	1.39
	Τυπ. απόκλιση	(0.679)	(0.962)	(0.778)
Γεφυρωτικό	Μέση τιμή	2.47	3.11*	2.66
	Τυπ. απόκλιση	(0.99)	(1.02)	(1.04)
Διασυνδετικό	Μέση τιμή	4.63	4.74*	4.66
	Τυπ. απόκλιση	(0.785)	(0.599)	(0.737)

*: στατιστικά σημαντικές διαφορές χρηστών και μη χρηστών διαδικτύου σε σ.σ. 0.05 βάσει των ελέγχων t-test (για τις μέσες τιμές)

Σε σχέση με τους χρήστες και μη χρήστες διαδικτύου υφίστανται στατιστικά σημαντικές διαφοροποιήσεις και για τους τρεις τύπους κεφαλαίου, με τους χρήστες να παρουσιάζουν μικρότερα σκορ από τους μη χρήστες (EE1). Οι μεγάλες διαφοροποιήσεις μεταξύ χρηστών και μη χρηστών διαδικτύου εντοπίζονται κυρίως στο γεφυρωτικό κοινωνικό κεφάλαιο, στη διαχείριση δηλαδή του χρόνου με άτομα παρόμοιας ή ανώτερης κοινωνικής θέσης.

ΠΛΗΘΟΣ ΕΥΧΕΤΗΡΙΩΝ ΚΑΡΤΩΝ ΠΟΥ ΔΕΧΟΝΤΑΙ/ΑΠΟΣΤΕΛΛΟΥΝ ΤΑ ΑΤΟΜΑ

Συνεχίζοντας την προσπάθεια κατανόησης των σχέσεων, ρωτήθηκαν χρήστες και μη χρήστες για το πλήθος των ευχετηρίων τηλεφωνικών κλήσεων ή βιντεοκλήσεων που δέχονται ή πραγματοποιούν κατά τη διάρκεια των εορτών, καθώς επίσης και για τα αντίστοιχα ευχετήρια κείμενα. Οι τηλεφωνικές κλήσεις ή οι βιντεοκλήσεις αφορούν περισσότερο σε ισχυρούς δεσμούς, ενώ τα κείμενα (π.χ. sms, email, mms, messenger, viber κ.α) παραπέμπουν κυρίως σε ασθενείς δεσμούς. Στον πίνακα 4 παρουσιάζονται περιγραφικά μέτρα των εν λόγω μεταβλητών.

Λόγω του γεγονότος ότι υφίστανται πολλές ακραίες τιμές και οι κατανομές των μεταβλητών απέχουν πολύ από την κανονική κατανομή, καθώς παρουσιάζουν πολύ μεγάλες τιμές ασυμμετρίας και κύρτωσης, το καταλληλότερο μέτρο κεντρικής τάσης θεωρείται η διάμεσος. Όπως προκύπτει από τον πίνακα 4, το διάμεσο πλήθος ευχετηρίων κλήσεων που δέχθηκαν οι ερωτώμενοι ήταν 15, ενώ το διάμεσο πλήθος ευχετηρίων κλήσεων που πραγματοποίησαν ήταν 10. Οι αντίστοιχες τιμές για τα μηνύματα ήταν 10 και 10

αντιστοίχως. Σε σχέση ειδικότερα με τους χρήστες και μη χρήστες διαδικτύου, το διάμεσο πλήθος ευχετήριων κλήσεων που δέχθηκαν οι χρήστες διαδικτύου κατά τη διάρκεια των εορτών ήταν 15, ενώ το αντίστοιχο διάμεσο πλήθος για τους μη χρήστες ήταν 10. Όμοια αποτελέσματα με στατιστικά σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ χρηστών και μη χρηστών διαδικτύου ισχύουν και για τις πραγματοποιηθείσες κλήσεις (15 έναντι 10), για τα εισερχόμενα κείμενα (20 έναντι 0) αλλά και για τα απεσταλμένα κείμενα (15 έναντι 0) κατά τη διάρκεια των εορτών. Ιδιαίτερα μεγάλες διαφοροποιήσεις προκύπτουν στο πλήθος των κειμένων, είτε για τα εξερχόμενα είτε για τα εισερχόμενα μηνύματα (EE1). Οι μεγάλες αυτές διαφοροποιήσεις συμβαίνουν λόγω του γεγονότος ότι τα κείμενα αποστέλλονται πλέον μέσω υπολογιστή ή κινητού. Οι μη χρήστες διαδικτύου φαίνεται ότι κάνουν περιορισμένη χρήση του κινητού τους τηλεφώνου και δεν πραγματοποιούν ή δέχονται κειμενικά μηνύματα που μπορεί να θεωρηθούν ότι ευνοούν την ενίσχυση ή τη διατήρηση ασθενών δεσμών.

Πίνακας 4: Σταθμισμένα περιγραφικά μέτρα πλήθους κλήσεων/μηνυμάτων που πραγματοποιούν/δέχονται οι ερωτώμενοι. Διάκριση μεταξύ χρηστών, μη χρηστών διαδικτύου και συνολικού δείγματος

Πλήθος ...		Χρήστες διαδικτύου	Μη χρήστες διαδικτύου	Συνολικό Δείγμα
... κλήσεων που δέχετε στις γιορτές	Μέση τιμή	24.25*	16.26	21.93
	Τυπ. απόκλιση	(44.38)	(18.49)	(38.86)
	Διάμεσος	15*	10	15.00
... κλήσεων που πραγματοποιείτε στις γιορτές	Μέση τιμή	20.63*	15.29	19.08
	Τυπ. απόκλιση	(30.07)	(17.28)	(27.09)
	Διάμεσος	15*	10	10.00
... κειμένων που δέχετε στις γιορτές	Μέση τιμή	26.65*	5.64	20.56
	Τυπ. απόκλιση	(38.09)	(17.39)	(34.76)
	Διάμεσος	20*	0	10.00
... κειμένων που πραγματοποιείτε στις γιορτές	Μέση τιμή	23.42*	3.16	17.54
	Τυπ. απόκλιση	(28.67)	(7.62)	(26.17)
	Διάμεσος	15*	0	10.00

*: στατιστικά σημαντικές διαφορές χρηστών και μη χρηστών διαδικτύου σε σ.σ. 0.05 βάσει των ελέγχων Mann – Whitney και t-test (για τις μέσες τιμές)

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΕΞΗΓΟΥΝ ΤΗ ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΥ

Όπως αποδείχθηκε, παρατηρούνται διαφοροποιήσεις σε όλες τις διαστάσεις του κοινωνικού κεφαλαίου, που αφορούν την κοινωνική εμπιστοσύνη και τα άτυπα δίκτυα για χρήστες και μη χρήστες διαδικτύου. Το επόμενο ερώτημα που έχει τεθεί στο άρθρο αυτό αφορά τη διερεύνηση των κοινωνικο-δημογραφικών μεταβλητών που διαφοροποιούν τους χρήστες από

τους μη χρήστες του διαδικτύου, ή αλλιώς ποιες είναι εκείνες οι μεταβλητές που επηρεάζουν περισσότερο το ανήκειν στην ομάδα των χρηστών διαδικτύου. Για τον σκοπό αυτό διερευνήθηκε αρχικά η επίδραση πέντε κοινωνικοδημογραφικών χαρακτηριστικών στη μεταβλητή «Χρήση διαδικτύου» [μέσω διασταυρώσεων και ελέγχων ανεξαρτησίας Χ-τετράγωνο για κατηγορικές μεταβλητές και μέσω ελέγχων για μέσες τιμές για ισοδιαστημικές και αναλογικές μεταβλητές]. Οι κοινωνικο-δημογραφικές μεταβλητές που χρησιμοποιήθηκαν είναι:

- Φύλο (0 → Γυναίκα / 1 → Άντρας),
- Ηλικία,
- Εκπαιδευτικό επίπεδο (0 → Χαμηλό / 1 → Μεσαίο / 2 → Υψηλό),
- Εργασιακή κατάσταση (0 → Οικονομικά μη ενεργός / 1 → Άνεργος / 2 → Εργαζόμενος), και
- Μηνιαίο ακαθάριστο οικογενειακό εισόδημα (0 → 0-1000, 1 → 1001-2000, 2 → 2001-3000(2), 3 → 3000+).

Στον Πίνακα 5 παρατίθενται περιγραφικά μέτρα –μέσες τιμές για ποσοτικές μεταβλητές και κατανομές συχνοτήτων για ποιοτικές μεταβλητές– για το συνολικό δείγμα, αλλά και ξεχωριστά για χρήστες και μη χρήστες διαδικτύου.

Πίνακας 5: Σταθμισμένα περιγραφικά μέτρα δημογραφικών χαρακτηριστικών για χρήστες, μη χρήστες διαδικτύου και για το συνολικό δείγμα

Μεταβλητή (με τιμή 0 κωδικοποιείται το επίπεδο αναφοράς)		Περιγραφικά στατιστικά			Λόγος επί του περιθωρίου ποσοστού	
		Χρήστες	Μη Χρήστες	Σύνολο	Χρήστες	Μη Χρήστες
Φύλο	Γυναίκα (0)	50,9	57,7	52,9	0,96	1,09
	Άντρας (1)	49,1	42,3	47,1	1,04	0,90
Ηλικία		40,59	65,87	47,93	0,85	1,37
Εκπαιδευτικό επίπεδο	Χαμηλό (0)	9,9	46,1	20,4	0,49	2,26
	Μέτριο (1)	41,3	39	40,7	1,01	0,96
	Υψηλό (2)	48,7	14,9	38,9	1,25	0,38
Εργασιακή κατάσταση	Οικονομικά μη ενεργός (0)	28,3	77,1	42,4	0,67	1,82
	Άνεργος (1)	13,8	7	11,8	1,17	0,59
	Εργαζόμενος (2)	57,9	15,9	45,8	1,26	0,35
Εισόδημα	0-1000 (0)	28,5	60,2	37,5	0,76	1,61
	1001-2000 (1)	35,9	30,5	34,3	1,05	0,89
	2001-3000 (2)	25,9	6,4	20,3	1,28	0,32
	3000+ (3)	9,8	3	7,8	1,26	0,38

Αν αναγνωστεί ο Πίνακας 5⁴ σε σύγκριση με τις περιθώριες συχνότητες (βλέπε λόγος επί του περιθωρίου ποσοστού), παρατηρούμε ότι σε σχέση με τα προηγούμενα δύο κύματα του WIP (Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών 2015 και 2017) αλλά και με παλαιότερα κύματα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (2003·2005· 2009· 2011), η χρήση του διαδικτύου γίνεται ολοένα δημοκρατικότερη και καθολικότερη (Δεμερτζής και Λιναρδής, 2020). Σε σχέση με το φύλο, ενώ αρχικά οι χρήστες διαδικτύου ήταν κυρίως άντρες, στο πρόσφατο κύμα οι γυναίκες φαίνεται ότι ανακτούν ποσοστά και προσεγγίζουν τα ποσοστά του συνολικού δείγματος. Η μέση ηλικία των χρηστών διαδικτύου ολοένα και αυξάνεται και γίνεται σχεδόν 41 έτη. Ενώ αρχικά η χρήση διαδικτύου γινόταν κυρίως από όσους διέθεταν υψηλό και μέτριο εκπαιδευτικό επίπεδο, προσφάτως χρήστες διαδικτύου δηλώνουν και άτομα με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, με αποτέλεσμα να μειώνεται το εύρος της διαφοράς – χωρίς ωστόσο να γεφυρώνεται το ψηφιακό χάσμα. Σε σχέση με την εργασιακή κατάσταση, οι χρήστες ήταν κυρίως οι εργαζόμενοι, στο δε πρόσφατο κύμα φαίνεται ότι και οι άνεργοι χρησιμοποιούν το διαδίκτυο εξίσου ενεργά. Τέλος, σε σχέση με τις εισοδηματικές κατηγορίες, ενώ αρχικά το διαδίκτυο απευθύνονταν σε άτομα υψηλών εισοδηματικών κλάσεων, στο πρόσφατο κύμα το διαδίκτυο χρησιμοποιείται και από άτομα μέτριων και χαμηλών εισοδηματικών κλάσεων (**EE3**). Για τους μη χρήστες διαδικτύου παρατηρείται μία μεγάλη αύξηση της μέσης ηλικίας στα 66 χρόνια και συνολικά φαίνεται ότι πρόκειται κυρίως για άτομα χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου, οικονομικά μη ενεργά, με πολύ χαμηλά μηνιαία ακαθάριστα οικογενειακά εισοδήματα (**EE3**). Το ερώτημα που τίθεται πλέον είναι ποιες είναι εκείνες οι κοινωνικο-δημογραφικές μεταβλητές που επηρεάζουν περισσότερο την πιθανότητα κάποιος να ανήκει στην ομάδα των χρηστών διαδικτύου. Στον Πίνακα 6 παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των λογιστικών παλινδρομήσεων που απαντούν στο ως άνω ερώτημα (τα επίπεδα αναφοράς των κατηγορικών μεταβλητών έχουν αναφερθεί στον Πίνακα 5) .

---

⁴ Βάσει του Χ-τετράγωνο ελέγχου, όλες οι διαφοροποιήσεις χρηστών και μη χρηστών διαδικτύου του Πίνακα 5 είναι στατιστικά σημαντικές. Πιο συγκεκριμένα, απορρίπτεται η μηδενική υπόθεση της ανεξαρτησίας των μεταβλητών χρήσης διαδικτύου είτε με φύλο, είτε με εκπαιδευτικό επίπεδο, είτε με εργασιακή κατάσταση, είτε με το ακαθάριστο οικογενειακό εισόδημα (sig=0.031, sig=0.000, sig=0.000, sig=0.000). Επίσης, υφίστανται στατιστικά σημαντικές διαφοροποιήσεις χρηστών και μη χρηστών και σε σχέση με την ηλικία βάσει ελέγχων μέσων τιμών t-test (sig=0.000).

Πίνακας 6: Συντελεστές δυναμικής λογιστικής παλινδρόμησης με εξαρτημένη μεταβλητή τη διχοτομική μεταβλητή χρήσης διαδικτύου. Σε παρενθέσεις οι τιμές σημαντικότητας (*p-values*) των συντελεστών

Ανεξάρτητες μεταβλητές	Συντελεστές (Τιμές σημαντικότητας)
Φύλο	0,139 (0,57)
Ηλικία	-0,118 (0,00)
Εκπαιδευτικό επίπεδο: Μέτριο	0,955 (0,002)
Εκπαιδευτικό επίπεδο: Υψηλό	2,248 (0,00)
Εργασιακή κατάσταση: Άνεργος	-0,221 (0,586)
Εργασιακή κατάσταση: Εργαζόμενος	0,584 (0,051)
Μηνιαίο ακαθάριστο οικογενειακό εισόδημα: 1001-2000	0,573 (0,027)
Μηνιαίο ακαθάριστο οικογενειακό εισόδημα: 2001-3000	1,077 (0,04)
Μηνιαίο ακαθάριστο οικογενειακό εισόδημα: 3000 +	1,228 (0,025)
Σταθερά	5,393 (0,00)
Nagelkerke R Square: 0,675	

Όπως προκύπτει από τον Πίνακα 6 από τις υποψήφιες κοινωνικο-δημογραφικές μεταβλητές που εξετάστηκαν, η ηλικία, το εκπαιδευτικό επίπεδο, το εισόδημα και το να είναι κάποιος εργαζόμενος εισήλθαν στο προβλεπτικό μοντέλο λογιστικής παλινδρόμησης. Η μεταβλητή εκείνη που παρουσιάζει τη μεγαλύτερη θετική επίδραση στην πιθανότητα να είναι κάποιος χρήστης διαδικτύου είναι η μεταβλητή του υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου. Γενικά, όσο υψηλότερο είναι το εκπαιδευτικό επίπεδο, τόσο αυξάνεται η πιθανότητα κάποιος να ανήκει στην κατηγορία «χρήστης διαδικτύου». Η μεταβλητή που παρουσιάζει τη δεύτερη μεγαλύτερη θετική επίδραση στην πιθανότητα να είναι κάποιος χρήστης διαδικτύου είναι η υψηλότερη εισοδηματική κατηγορία μηνιαίου ακαθάριστου οικογενειακού εισοδήματος, ήτοι η κατηγορία 3000+, με την αμέσως χαμηλότερη εισοδηματική κατηγορία να ακολουθεί. Όσο υψηλότερη, επομένως, είναι η εισοδηματική κατηγορία, τόσο μεγαλύτερη παρουσιάζεται η πιθανότητα να είναι κάποιος χρήστης διαδικτύου. Η μοναδική μεταβλητή που παρουσιάζει στατιστικά σημαντικό αρνητικό συντελεστή είναι η ηλικία, η αύξηση της ηλικίας έχει, δηλαδή, αρνητική επίδραση στην πιθανότητα να είναι το άτομο χρήστης διαδικτύου. Το φύλο, από την άλλη, δεν παρουσιάζει πλέον στατιστικά σημαντική επίδραση στην πιθανότητα να είναι κάποιος χρήστης διαδικτύου (**EE3**). Έτσι, για να απαντηθεί το τελευταίο ερευνητικό ερώτημα, εξετάζονται όλες οι κοινωνικο-δημογραφικές ερωτήσεις πλην του φύλου, που δεν φαίνεται πλέον να ασκεί επίδραση στη χρήση του διαδικτύου.

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΕΞΗΓΟΥΝ ΤΙΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Στους Πίνακες 1, 3 και 4, φαίνεται ότι και για τους οκτώ ενδείκτες του κοινωνικού κεφαλαίου που εξετάστηκαν υφίστανται στατιστικά σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ χρηστών και μη χρηστών διαδικτύου, με τους χρήστες διαδικτύου να παρουσιάζουν υψηλότερα επίπεδα κοινωνικού κεφαλαίου, ενώ στον Πίνακα 6 αποτυπώνονται τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά που διακρίνουν τους χρήστες από τους μη χρήστες.

Το ερώτημα, ωστόσο, που αναδύεται είναι αν το χαρακτηριστικό της χρήσης ή μη χρήσης διαδικτύου εξακολουθεί να έχει επίδραση στις διαστάσεις του κοινωνικού κεφαλαίου, εφόσον εισαχθούν σε μοντέλο παλινδρόμησης και οι κοινωνικο-δημογραφικές μεταβλητές και αν αυτό αποτελεί το αίτιο για τη διαφοροποίηση στον εκάστοτε ενδείκτη του κοινωνικού κεφαλαίου (EE4). Για να ερευνηθεί το ως άνω, οι παρακάτω οκτώ ενδείκτες του κοινωνικού κεφαλαίου θα τελούν ως εξαρτημένες μεταβλητές σε μοντέλα γραμμικής παλινδρόμησης:

- Κοινωνική εμπιστοσύνη
- Κλήσεις που δέχεστε στις γιορτές
- Δεσμευτικό κεφάλαιο
- Κλήσεις που πραγματοποιείτε στις γιορτές
- Γεφυρωτικό κεφάλαιο
- Κείμενα που δέχεστε στις γιορτές, και
- Διασυνδεδετικό κεφάλαιο
- Κείμενα που πραγματοποιείτε στις γιορτές

Κατόπιν, υλοποιούνται δύο μοντέλα: α) ένα μοντέλο με ανεξάρτητη μεταβλητή τη «Χρήση διαδικτύου» [Μοντέλο 1] και β) ένα δεύτερο μοντέλο με ανεξάρτητες μεταβλητές τη «Χρήση διαδικτύου» και τα τέσσερα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά που προέκυψαν από το EE3 [Μοντέλο 2]. Θα χρησιμοποιηθούν μπλοκ μεταβλητών στα δύο μοντέλα, ώστε να αναφέρονται και τα δύο στον ίδιο αριθμό περιπτώσεων, και να είναι συγκρίσιμα. Σε περίπτωση που, στο πρώτο μοντέλο, η «χρήση διαδικτύου» έχει σημαντική επίδραση στην εξαρτημένη μεταβλητή, αλλά αυτή η επίδραση «εξαφανίζεται» στο δεύτερο μοντέλο, τότε η «χρήση διαδικτύου» συσχετίζεται με κάποια από τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά και έχει έμμεση επίδραση στον ενδείκτη του κοινωνικού κεφαλαίου. Σε διαφορετική περίπτωση έχει άμεση επίδραση μεν, αλλά εξετάζεται αν αποτελεί συγχυτική⁵ μεταβλητή. Η μεταβλητή της χρήσης διαδικτύου είναι συγχυτική, όταν η ποσοστιαία μεταβολή του συντελεστή β στα δύο μοντέλα αφορά ποσοστό άνω του 15-20% (Lee, 2015).

⁵ Η συγχυτική μεταβλητή έχει επίδραση στην εξαρτημένη μεταβλητή, αλλά δεν αποτελεί το αίτιο για τη μεταβολή της εξαρτημένης μεταβλητής.

Στους Πίνακες 7 και 8 ακολουθούν τα μοντέλα παλινδρόμησης, όπως περιγράφηκαν παραπάνω. Από τους Πίνακες 7 και 8 και βάσει των πρώτων μοντέλων [βλέπε στήλη Μοντέλο 1], προκύπτει ότι η χρήση διαδικτύου αποτελεί στατιστικό σημαντικό παράγοντα και για τους οκτώ ενδείκτες κοινωνικού κεφαλαίου, κάτι που αναμέναμε λόγω και των στατιστικών σημαντικών επιδράσεων που παρουσιάστηκαν στους Πίνακες 1, 2 και 4. Από και πέρα για όλους τους ενδείκτες κοινωνικού κεφαλαίου που παρουσιάζονται στον Πίνακα 7 (κοινωνική εμπιστοσύνη, δεσμευτικό, γεφυρωτικό και διασυνδεδετικό κεφάλαιο), η επίδραση της χρήσης διαδικτύου «εξαφανίζεται» στο δεύτερο μοντέλο [βλέπε στήλη Μοντέλο 2] και συνεπώς η «χρήση διαδικτύου» έχει έμμεση επίδραση στο κοινωνικό κεφάλαιο, καθότι συσχετίζεται με κάποια από τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά που εισήλθαν στο μοντέλο 2. Το εισόδημα εισέρχεται σε 3 από τα 4 μοντέλα, ενώ εργασιακή κατάσταση και ηλικία εισέρχονται σε 2 μοντέλα. Μεγαλύτερο εισόδημα παραπέμπει σε μεγαλύτερο κοινωνικό κεφάλαιο σε αντίθεση με την ηλικία, όπου οι μεγάλες ηλικίες αντιστοιχούν σε μικρές τιμές κοινωνικού κεφαλαίου και το αντίστροφο (ενδεχομένως η ηλικία να ακολουθεί καμπυλόγραμμα υπόδειγμα (Norris, 2007), όπου οι μεσήλικες έχουν υψηλότερο κοινωνικό κεφάλαιο, κάτι που όμως δεν εκτιμάται από το γραμμικό μοντέλο). Για τις 4 διαστάσεις του κοινωνικού κεφαλαίου του Πίνακα 7, η «χρήση του διαδικτύου» δεν παρουσιάζει αιτιώδη επίδραση στη μεταβολή των ενδεικτών, εν αντιθέσει με τα παραπάνω κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά. Αντιθέτως η μεταβλητή «χρήση διαδικτύου» εισέρχεται σε όλα τα Μοντέλα 2 του Πίνακα 8, με αποτέλεσμα να έχει άμεση θετική επίδραση στις διαστάσεις που αφορούν εισερχόμενες/εξερχόμενες κλήσεις και μηνύματα. Επιπλέον, οι μεταβλητές εισόδημα και ηλικία εισέρχονται σε όλα τα Μοντέλα 2 του Πίνακα 8 και το εκπαιδευτικό επίπεδο και η εργασιακή κατάσταση (εργαζόμενος) σε ένα από τα τέσσερα μοντέλα. Η μεταβολή στον συντελεστή β της χρήσης διαδικτύου για τα τέσσερα μοντέλα ανέρχεται σε 42,39%, 101,16%, 10,4% και 1,81% για τα 4 μοντέλα αντιστοίχως. Συνεπώς, βάσει του κανόνα που τέθηκε προηγουμένως, η μεταβλητή «χρήση διαδικτύου» αποτελεί συγχυτική μεταβλητή για τις διαστάσεις που αφορούν τις κλήσεις, σε αντίθεση με τις διαστάσεις που αφορούν τα μηνύματα, όπου θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι κάποιος πραγματοποιεί ή δέχεται περισσότερα μηνύματα (π.χ. μέσω email, messenger, viber κ.α) διότι είναι χρήστης διαδικτύου **(EE4)**.

Πίνακας 7: Μη τυποποιημένοι και τυποποιημένοι συντελεστές γραμμικής παλινδρόμησης με εξαρτημένες μεταβλητές: την κοινωνική εμπιστοσύνη, και τους τρεις τύπους κεφαλαίου: δεσμευτικό, γεφυρωτικό και διασυνδεδετικό. Σε παρενθέσεις οι τιμές σημαντικότητας (p-values) των συντελεστών

	Κοινωνική εμπιστοσύνη		Δεσμευτικό κεφάλαιο		Γεφυρωτικό κεφάλαιο		Διασυνδεδετικό κεφάλαιο	
	Μοντέλο 1	Μοντέλο 2	Μοντέλο 1	Μοντέλο 2	Μοντέλο 1	Μοντέλο 2	Μοντέλο 1	Μοντέλο 2
Σταθερά	3,359 (0,000)	3,837 (0,000)	1.569 (0,000)	1,21 (0,000)	3,113 (0,000)	2,165 (0,000)	4,725 (0,000)	4,669 (0,000)
Χρήστης διαδικτύου	0,479 / 0,089 (0,007)	0,153/0,028 (0,55)	-0.267 / -0.156 (0,000)	-0,108/-0,063 (0,182)	-0.683 / -0.301 (0.000)	-0,081/-0,036 (0,415)	-0.124 / -0.075 (0.023)	-0,028/-0,017 (0,724)
Ηλικία		-0,009/-0,069 (0,132)		0,006/0,135 (0,003)		0,016/0,277 (0,000)		0,002/0,037 (0,42)
Εκπαιδευτικό επίπεδο: Μέτριο		0,096/0,019 (0,696)		-0,066/-0,042 (0,397)		-0,054/-0,026 (0,574)		-0,069/-0,045 (0,363)
Εκπαιδευτικό επίπεδο: Υψηλό		0,342/0,069 (0,195)		-0,052/-0,033 (0,533)		-0,179/-0,086 (0,082)		-0,116/-0,077 (0,154)
Εργασιακή κατάσταση: Άνεργος		-0,05/-0,007 (0,865)		0,231/0,095 (0,013)		0,179/0,056 (0,118)		0,155/0,066 (0,088)
Εργασιακή κατάσταση: Εργαζόμενος		-0,524/-0,107 (0,011)		0,053/0,034 (0,41)		-0,194/-0,095 (0,015)		0,04/0,027 (0,527)
Εισόδημα 1001-2000		0,167/0,032 (0,397)		-0,014/-0,008 (0,827)		-0,014/-0,006 (0,859)		-0,002/-0,001 (0,971)
Εισόδημα 2001-3000		0,679/0,112 (0,004)		-0,123/-0,064 (0,101)		-0,213/-0,084 (0,021)		-0,149/-0,08 (0,042)
Εισόδημα 3000+		1,009/0,111 (0,002)		-0,059/-0,021 (0,566)		-0,243/-0,064 (0,058)		-0,202/-0,073 (0,047)
Adjusted R square	0,007	0,025	0,023	0,034	0,09	0,159	0,004	0,013

Πίνακας 8: Μη Τυποποιημένοι και τυποποιημένοι συντελεστές γραμμικής παλινδρόμησης με εξαρτημένες μεταβλητές: τις κλήσεις και τα μηνύματα που δέχονται/πραγματοποιούν οι ερωτώμενοι. Σε παρενθέσεις οι τιμές σημαντικότητας (*p-values*) των συντελεστών

	Κλήσεις που δέχεστε		Κλήσεις που πραγματοποιείτε		Μηνύματα που δέχεστε		Μηνύματα που πραγματοποιείτε	
	Μοντέλο 1	Μοντέλο 2	Μοντέλο 1	Μοντέλο 2	Μοντέλο 1	Μοντέλο 2	Μοντέλο 1	Μοντέλο 2
Σταθερά	16,234 (0,000)	-7,471 (0,161)	15.533 (0,000)	-9,294 (0,063)	5,414 (0,002)	-7,608 (0,166)	3,146 (0,026)	-6,159 (0,165)
Χρήστης διαδικτύου	6,726 / 0,108 (0,001)	9,577/0,154 (0,001)	4.624 / 0.080 (0,015)	9,302/0,16 (0,001)	20.121 / 0.304 (0.000)	18,028/0,272 (0,000)	19.707/ 0.362 (0.000)	20,065/0,368 (0,000)
Ηλικία		0,287/0,186 (0,000)		0,31/0,215 (0,000)		0,145/0,088 (0,042)		0,113/0,084 (0,05)
Εκπαιδευτικό επίπεδο: Μέτριο		5,12/0,09 (0,066)		5,762/0,108 (0,028)		1,482/0,024 (0,605)		1,009/0,02 (0,663)
Εκπαιδευτικό επίπεδο: Υψηλό		4,355/0,077 (0,146)		4,122/0,077 (0,143)		-0,232/-0,004 (0,94)		-0,981/-0,02 (0,694)
Εργασιακή κατάσταση: Άνεργος		-2,697/-0,031 (0,419)		-3,114/-0,038 (0,321)		1,517/0,016 (0,659)		-1,769/-0,023 (0,525)
Εργασιακή κατάσταση: Εργαζόμενος		2,63/0,047 (0,257)		2,619/0,05 (0,229)		6,78/0,113 (0,005)		3,619/0,074 (0,062)
Εισόδημα 1001-2000		3,082/0,052 (0,168)		2,622/0,047 (0,211)		2,52/0,04 (0,273)		2,106/0,041 (0,258)
Εισόδημα 2001-3000		4,767/0,068 (0,077)		0,749/0,011 (0,767)		8,852/0,119 (0,001)		3,91/0,064 (0,082)
Εισόδημα 3000+		12,161/0,117 (0,001)		7,047/0,072 (0,044)		11,911/0,107 (0,002)		6,778/0,074 (0,029)
Adjusted R square	0,011	0.047	0,005	0.042	0,091	0.114	0,130	0.140

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Στο άρθρο αυτό διερευνήθηκαν δύο διαστάσεις του κοινωνικού κεφαλαίου, συγκεκριμένα η κοινωνική εμπιστοσύνη και τα άτυπα δίκτυα για χρήστες και μη χρήστες διαδικτύου. Για την εμπειρική διερεύνηση της κοινωνικής εμπιστοσύνης χρησιμοποιήθηκε το ελληνικό κύμα της έρευνας WIP – 2019. Στην παρούσα μελέτη επιβεβαιώνεται ότι τα επίπεδα της κοινωνικής εμπιστοσύνης στην Ελλάδα κινούνται σε χαμηλά επίπεδα (Norris et al., 2007). Οι χρήστες διαδικτύου από την άλλη παρουσιάζουν υψηλότερους δείκτες κοινωνικής ή γενικευμένης εμπιστοσύνης στην καθημερινή τους ζωή σε σχέση με τους μη χρήστες. Παρόμοια ήταν τα αποτελέσματα και ως προς τη διάσταση των άτυπων δικτύων. Οι χρήστες διαδικτύου αφιερώνουν περισσότερο χρόνο για τη διατήρηση σχέσεων με άτυπα δίκτυα, είτε πρόκειται για μέλη οικογένειας – στενούς φίλους (δεσμευτικό κεφάλαιο), είτε για άτομα παρόμοιας ή ανώτερης τάξης που δίνουν ώθηση στη ζωή των ερωτώμενων (γεφυρωτικό κεφάλαιο), είτε ακόμα και για τις σχέσεις με άτομα στα κέντρα εξουσίας. Οι μεγαλύτερες διαφοροποιήσεις όμως εντοπίζονται στον χρόνο που αφιερώνουν οι χρήστες διαδικτύου σε κατηγορίες ατόμων που προάγουν το γεφυρωτικό κοινωνικό κεφάλαιο. Στατιστικά σημαντικές διαφοροποιήσεις προκύπτουν και στο πλήθος των κλήσεων κειμένων που δέχονται – πραγματοποιούν οι χρήστες διαδικτύου σε σχέση με τους μη-χρήστες. Οι χρήστες διαδικτύου πραγματοποιούν και δέχονται περισσότερες κλήσεις από τους μη χρήστες, αλλά οι μεγάλες διαφοροποιήσεις εντοπίζονται κυρίως στα μηνύματα κειμένου, τα οποία αποστέλλονται συνήθως μέσω υπολογιστή ή κινητού. Οι μη χρήστες διαδικτύου φαίνεται να μην πραγματοποιούν ή να δέχονται κειμενικά μηνύματα, τα οποία ευνοούν την ενίσχυση ή τη διατήρηση ασθενών δεσμών, που επίσης προάγουν το γεφυρωτικό κεφάλαιο. Στο δίλημμα αν «η χρήση διαδικτύου» αποτελεί το αίτιο για τις διαφοροποιήσεις στους ενδείκτες κοινωνικού κεφαλαίου ή αν οι διαφοροποιήσεις αυτές οφείλονται στα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά που υποκρύπτονται πίσω από τη μεταβλητή της χρήσης διαδικτύου, τα εμπειρικά δεδομένα έδειξαν ότι η χρήση διαδικτύου δεν συνδέεται με το κοινωνικό κεφάλαιο με σχέση αιτίου – αιτιατού, και ότι τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά είναι αυτά που εντέλει επηρεάζουν αυτές τις διαφοροποιήσεις. Συμπερασματικά, το να είναι ή όχι το άτομο χρήστη ενός τεχνολογικού προϊόντος ή υπηρεσίας εξαρτάται από τις ανάγκες του χρήστη αλλά, όταν το τεχνολογικό επίτευγμα τίθεται προς γενική χρήση, η χρήση του εξαρτάται πρωτίστως από το κοινωνικο-οικονομικό-δημογραφικό προφίλ των ατόμων. Αρχικά, η τεχνολογική υπηρεσία ή προϊόν είναι προσβάσιμη στους λίγους, συνηθέστερα σε αυτούς με υψηλό οικονομικό ή/και ανθρώπινο κεφάλαιο, και κατόπιν γίνεται προσβάσιμη σε ολόένα και περισσότερους με αποτέλεσμα το

τεχνολογικό επίτευγμα να γίνει κτήμα των πολλών. Με την ολοένα και μεγαλύτερη διείσδυση του διαδικτύου, είναι πιθανό σύντομα οι μη χρήστες διαδικτύου να έχουν εκλείψει (Δεμερτζής και Λιναρδής, 2020). Ήδη η Σουηδία παρουσιάζει ποσοστό πρόσβασης στο διαδίκτυο σε ποσοστό 98%,⁶ με αποτέλεσμα επί της ουσίας να μην υφίσταται η διάκριση μεταξύ χρηστών ή μη χρηστών. Αυτό, όμως, που φαίνεται ότι θα εξακολουθεί να υπάρχει είναι η άνιση κατανομή του κοινωνικού κεφαλαίου των ατόμων, η οποία οφείλεται κυρίως στα κοινωνικό-οικονομικά χαρακτηριστικά τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Bourdieu, P. (1991). Μερικές ιδιότητες των πεδίων (μτφ.: Ν. Παναγιωτόπουλος και Π. Γεωργίου). *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 81, σελ. 3-10 .
- Bourdieu, P. (1992) *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου* (επιμ.: Ν. Παναγιωτόπουλος). Αθήνα: Δελφίνι.
- Bourdieu, P. (1999). Κοινωνικός χώρος και γένεση των τάξεων. Στο Ν. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Pierre Bourdieu Γλώσσα και συμβολική εξουσία*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Δεμερτζής, Ν. και Λιναρδής, Α. (2020). *Οι εν Ελλάδα πολλοί μη χρήστες διαδικτύου*. <https://www.kathimerini.gr/1065842/opinion/epikairothta/politikh/oi-en-elladipolloi-mh-xrhstes-diadiktyoy>
- Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (2015). *Το διαδίκτυο στην Ελλάδα 2015* (Κύριος ερευνητής Ν. Δεμερτζής). <https://www.ekke.gr/research/dimosieuseis/to-diadiktio-stin-ellada-2015>
- Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (2017). *Το διαδίκτυο στην Ελλάδα 2016* (Κύριος ερευνητής Ν. Δεμερτζής). <https://www.ekke.gr/research/dimosieuseis/to-diadiktio-stin-ellada-2017>
- Fukuyama, F. (1998). *Εμπιστοσύνη*. Αθήνα: Νέα Σύνορα.
- Giddens A. (2001). *Οι συνέπειες της νεωτερικότητας*. Αθήνα: Κριτική.
- Κονιόρδος, Σ. (2006). Κοινωνικό κεφάλαιο: μεταξύ θεωρητικής σαφήνειας και σύγχυσης. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 16, σελ. 1-38.
- Κονιόρδος, Σ. (2010). Κοινωνικό κεφάλαιο και εμπιστοσύνη (και κοινωνία των πολιτών) – Ταύτιση ή απόκλιση;. Στο Σ. Κονιόρδος (επιμ.). *Κοινωνικό κεφάλαιο και κοινωνία των πολιτών* (σελ. 78-98). Αθήνα: Παπαζήση.

⁶ Βλ. <https://www.statista.com/statistics/543324/sweden-access-to-the-internet/>

- Λιναρδής, Α., Κουσουλή, Μ. και Σταθογιαννάκου, Ζ. (2012). *Μια bottom-up διερεύνηση των διαστάσεων του κοινωνικού κεφαλαίου*. Κείμενα Εργασίας 2012/25. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Στυλιανού Σ., Μηλιώνη Δ. (2017). Κοινωνικό κεφάλαιο και διαδίκτυο: Πώς η γενικευμένη εμπιστοσύνη επηρεάζει το δεσμευτικό, γεφυρωτικό και διασυνδεδετικό διαδικτυακό κοινωνικό κεφάλαιο. Στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Κοινωνία της Πληροφορίας. Διακυβέρνηση και Διαδίκτυο* (σελ. 91-120). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Ξενόγλωσση

- Almond, G.A. and Verba, S. (1989). *The civic culture. Political attitudes and democracy in five nations*. California: Sage.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J.G. Richardson (ed) *Handbook of the theory and research for the sociology of education* (pp. 241-258). New York: Greenwood Press.
- Bourdieu, P. and Wacquant, L. (1992). *An invitation to reflexive sociology*. Chicago: Polity Press.
- Claridge, T. (2018). *Functions of social capital. Bonding, bridging, linking*. Ανασύρθηκε από: <https://www.socialcapitalresearch.com/>
- Ellison, N.B., Steinfield, C. and Lampe, C. (2007). The benefits of Facebook ‘friends:’ Social capital and college students’ use of online social network sites. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 12, pp. 1143-1168.
- Ellison, N.B., Steinfield, C. and Lampe, C. (2011). Connection strategies: Social capital implications of Facebook-enabled communication practices. *New Media & Society*, 13 (6), pp. 873-892.
- Ervasti H., Kouvo A. and Venetoklis T. (2019). Social and institutional trust in times of Crisis: Greece, 2002–2011, *Soc Indic Res*, 141, pp. 1207–1231, <https://doi.org/10.1007/s11205-018-1862-y>
- Field, J. (2003). *Social capital*. London: Routledge.
- Foster, M., Meinhard, A. and Berger, I. (2003). The role of social capital. Bonding, bridging or both? *Working Paper Series, Vol. 2003 (1)*. Centre for Voluntary Sector Studies, Ryerson University.
- Giddens, A. (1994). Living in a post-traditional society. In U. Beck, A. Giddens & S. Lash (Eds.), *Reflexive modernization*. UK: Polity Press.

- Granovetter, M. (1995). *Getting a job*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Grootaert, C., Narayan, D., Jones, V. N. and Woolcock, M. (2004). *Measuring social capital: An integrated questionnaire*. The World Bank.
- Keele, L. (2007). Social capital and the dynamics of trust in government. *American Journal of Political Science*, 51 (2), pp. 241-254.
- Kobayashi, T., Ikeda, K. and Miyata, K. (2006). Social capital online: Collective use of the Internet and reciprocity as lubricants of democracy. *Communication & Society*, 9 (5), pp. 582-611.
- Koniordos, S. (2008). Social capital contested. *International Review of Sociology* 18(2), pp. 317-337.
- Lee, P. (2015). Should we adjust for a confounder if empirical and theoretical criteria yield contradictory results? A simulation study. *Sci Rep* 4, 6085. <https://doi.org/10.1038/srep06085>
- Norris, P. and Davis, J. (2007). Continental divide: Social capital in the US and Europe. In R. Jowell, C. Roberts, R. Fitzgerald and G. Eva (Eds.) *Measuring attitudes cross-nationally: Lessons from the European Social Survey* (pp. 239-265). London: Sage.
- Portes, A. (1998). Social capital: its origins and applications in modern sociology. *Annu. Rev. Sociol.*, 24, pp. 1-24.
- Putnam, R.D. and Goss, K.A. (2003). Introduction. In R.D. Putnam (Ed.) *Democracies in flux: the evolution of social capital in contemporary society* (pp. 3-19). Oxford University Press.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American Society*. New York, NY: Simon & Schuster.
- Putnam, R. (1993). *Making democracy works*. New Jersey: Princeton University Press.
- Rothstein, B. and Uslaner, E.M. (2005). Equality, corruption and social trust. *World Politics*, 58, October, pp. 41-72.
- Siisiäinen, M. (2000). Two concepts of social capital: Bourdieu vs. Putnam. *ISTR Fourth International Conference*, July 5-8, Trinity College. Dublin: Ireland.
- Szreter, S., and Woolcock, M. (2004). Health by association? Social capital, social theory, and the political economy of public health. *International Journal of Epidemiology*, 33, pp. 650-667.
- Sztompka, P. (1999). *Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Woolcock, M. and Narayan, D. (2000). Social capital: implications for development theory, research and policy. *The World Bank Research Observer*, 15 (2), pp. 225-249.